

SLOVENSKI KNJIŽNI JEZIK

Rodil se je s Trubarjevim katekizmom v sredini 16. stoletja. Resda smo imeli že prej rokopisne spomenike, vendar nobeden od njih ni ustvaril knjižne tradicije. Čeprav po Grafenauerjevem mnenju srečujemo v stiškem in rateškem rokopisu sledove iz dobe Brižinskih spomenikov, ne moremo govoriti o zavestnem posnemanju, posebno pa ne o trajnem vplivanju splošno znanega dela. Obrazci za splošno spoved, očenaš in vero so bili izza Karla Velikega utrjeni v ustnem izročilu, poredko knjižno fiksirani, nikakor pa ne po tem vzorcu na novo sestavljeni. Drugače je s Trubarjevim Katekizmom. Po njem se je slovenska beseda nepretrgano pisala, seveda včasih z daljšimi presledki. Poslej so se pišočiči zgledovali po prednikih, če že ne po vzornikih.

Kaj je ustvarilo prvo slovensko knjigo? Lahko odgovorimo, da nujna potreba pa z iznajdbo tiska dozorele razmere, pobuda iz Nemčije ter ne najmanj Trubarjeva domovinska ljubezen in reformatorska vnema, kakor prepričljivo kažejo njegovi uvodi. Za to je bilo treba prav njegove avtoritativne osebnosti. Ker tujerodna katoliška višja duhovščina ni premogla moža takih kvalitiet, so protestanti prehiteli katolike. Protestanti so prvi spoznali pomen s tiskom razmnožene besede. Trubar se je znal osvoboditi vseh vezi, vtem ko je imela katoliška nižja duhovščina, prihajajoča iz ljudstva, vezane roke; posvetna je sicer živela s svojim ljudstvom, vendar je bila premalo izobražena in v precejšnjem delu korumpirana, skrbeč bolj za lastni telesni kakor za bližnjega dušni blagor; samostanska pa je bila preveč zaprta vase in v latinski uradni jezik Cerkve.

Trubar je torej imel določene prednosti, posebno, če pomislimo na njegov vzor — na Lutrovo Biblijo. Vendar to najmanj ne krati njegovih zaslug spričo silnih težav, na katere je naletel. Že samo vprašanje jezika in črkopisa! Samo ob sebi umevno je, da je mogel vzeti za osnovo narečje, ki ga je govoril od mladih nog; to narečje rojstnega kraja Raščice mu je zmeraj zvenelo v ušesih, četudi je pozneje najbrž le redko utegnil obiskati dom. Značilno je, da se ga je v pozni starosti in v tujini še močneje oklenil. Za prvo dobo ustvarjanja pa lahko domnevamo, da je prislughnil tudi govorici v krajih, kjer je služboval, zlasti narečju deželnega glavnega mesta Ljubljane, in po njem obrusil nekatere ljubljansčini najbolj opazne posebnosti svoje dolenjščine. O smislu za praktičnost nazorno priča njegovo zdravo jezikovno načelo: biti razumljiv vsem Slovincem, ne iskati lepih, gladkih, visokih, novih ali neznanih besed, ampak ostati pri kranjskem jeziku.

Za alfabet si je izbral gotsko frakturo, pa jo je že čez nekaj let zamenjal z latinico, slovenščini prikladnejšo.

Trubarjevo osnovo so pridržali njegovi nasledniki, seveda pa so že utegnili gledati tudi na estetsko plat jezika, ga gladiti in bogatiti. Še najdalj se je odmaknil Sebastijan Krelj, ker ni bil iz dolenjske narečne baze in ker je imel samosvoje, po hrvaščini izoblikovane jezikovne nazore. Vendar se v vsej protestantski književnosti, zlasti pa v njenem najvišjem dosežku Bibliji opaža to-

likšna enotnost in skladnost, kakor je naslednja doba še zdaleč ni zmogla. Ta sorazmerno kultivirani knjižni jezik je ob koncu stoletja nudil vse možnosti tudi za oblikovanje nenabožnih del, ko bi za to bilo časa in bi se bila pokazala potreba.

In vendar do tega še dolgo ni prišlo. Vzroki so bili tako zunanji, politični, kakor notranji, pogojeni v jezikovnem razvoju. Protireformacija je protestantsko knjigo s silo zatrla, ni pa mogla mimo dejstva, da se je slovenska nabožna knjiga že uveljavila, da ljudstvo ni več moglo biti brez tiskane besede v domačem jeziku. Od tod neprostovoljna dopustitev cerkvenih oblasti, da je katoliška duhovščina pri dušnem pastirstvu za svoje potrebe smela uporabljati Dalmatino *Biblijo*, seveda ne javno in le, kolikor jo je pač dobila v roke. To je bila prava sreča za naš knjižni jezik, saj je bila Biblija tista rdeča nit, ki je vezala prvo dobo z naslednjo, ki je torej zagotovila nadaljevanje knjižne tradicije. Pa vseeno doba katoliške verske obnove kaže veliko jalovost, silno pomanjkanje delavcev prav zaradi dotedanje brezbržižnosti in napačne usmerjenosti. Le tako si moremo razložiti žalostno obdobje literarne suše, ko petdeset let nismo dobili nobene slovenske knjige.

Vseeno tradicija Dalmatinove Biblije ni bila tako močna in tako nepretrgana, da bi bila mogla docela rešiti enotnost ob jezikovnih inovacijah novega stoletja. Tudi govornji jezik se je namreč močno spremenil. Velarni *l* je prešel v bilabijalni *u*, v raznih narečjih ob različnem času, na večini ozemlja pač v teku 17. stoletja. Že sto let pred tem so se začela kazati prva znamenja vokalne redukcije, posledica močnejšega iktusa, v tem času pa so nenaglašeni *i* in *u* v osrednjih in zahodnih narečjih že redno oslabei v polglasnik in često docela onemeli. Isti potek v starofrancoščini nam zgovorno priča, kako ta pojav usodno spremeni ritem in podobo jezika. Pri nas je zaradi njega zazijala široka razpoka med slovenskim zahodom in vzhodom.

Protestantska osnova je dokaj srečno, dasi ne neokrnjena, preživela tudi ta pretres, vse po zaslugi Biblije. Pisci so skušali posnemati njeno pisanje zdaj z večjim, zdaj z manjšim uspehom, z večjimi ali manjšimi odmiki. V svojih uvodih poudarjajo, da pišejo, kakor so stari pisali, izgovarjajo pa po svojem narečju. Nič čudnega, saj so iz različnih dialektičnih baz in marsikje je vokalna redukcija segla še dosti dalj kakor v dolnejščini. Eno pa je gotovo: slovensko pisanje je nehalo biti fonetično, postalo je historično.

To mešanje knjižne osnove z narečnimi pa je pripeljalo do popolne zmede, dezorganizacije. Pospešil jo je še ponesrečeni Pohlinov poskus, da bi uvedel za knjižno osnovo jezik ljubljanske okolice, ali po Vodnikovih besedah: kakor ljubljanski predmetstani govoré. Vso to zmedo je isti Vodnik dobro zajel v svoji opazki, da so se pisarji prejšnjega stoletja dosti držali po Bohoriču, zdaj pa da sleherni pisavec piše, kakor se mu zdi. Vendar nimamo pravice obsojati Pohlina. Iskal je pač izhod, kakor še mnogi drugi za njim, vendar takratna Ljubljana ni premogla enotne kultivirane govornice slovenskih izobražencev, kar posredno izpričuje tudi Linhartov jezik.

Druge razsvetljence je ponesrečeni poskus preveril, da je za menjavo osnove prepozno. Z Japljevim prevodom svetega pisma so se vrnil k protestantski pisavi, kolikor se je pač dalo, čeprav se niso prav dobro zavedali, da to pomeni odmik od govornje besede, dokončni sprejem historične in etimološke pisave. Poslej nikomur ni prišlo na pamet, da bi bil pisal, kakor je govoril.

Vse sklicevanje na ljudski govor v poznejšem času in do današnjega dne predpostavlja transponiranje le-tega v knjižni jezik. Torej je posledaj naš knjižni jezik samosvoje, umetno narečje, včasih celo papirnato. Neposredne posledice so se jele kazati zlasti v akcentuaciji in v oblikoslovju. To zadnje je v naslednji dobi popolnoma pogorenjeno. Sploh je gorenjski val z vključeno Ljubljano preplaval vso tedanjo književnost, tako pišejo od Japlja, Kopitarja, Vodnika preko janzenističnih piscev do Ciglerja, Prešerna in Bleiweisa domala vsi. V poeziji, poljudni prozi in časopisju, povsod izbija gorenjščina. S Prešernom je ta jezik celo pokazal, da je zmožen in vreden postati posoda za najvišje stvaritve. Kot glas vpijajočega v puščavi se nam vidi Metelkova slovnica, ki skuša obnoviti dolensko osnovo. Vendar sta bila Prešernova pisarija in Čopov Discacciamento odločen ugovor proti vrnitvi k preživelemu.

Gorenjci so imeli prav, če so ozko dolenske reflekske za *jat* in *o* nadomestili s svojimi, ki so bliže splošno slovanskim, vendar so v oblikah šli predaleč. Prav je bilo, da so se nekateri tesno naslonili na ljudski jezik, vendar se je to pogosto dogajalo na škodo jezikovne kulture. Toda gorenjščina je še bolj oddaljena od vzhodnih narečij, razpoka med Kranjci in Štajerci se je še razširila. Tako postane razumljiv Dajnkov separatizem. Omejevanje na ozko narečno bazo nam tudi razloži Vrazov beg v ilirizem. Dejstvo je namreč, da na Štajerskem niso dobro razumeli jezika npr. v prvih letnikih Novic. Redki so bili, ki so edinosti na ljubo z Murkom sprejeli ta knjižni jezik.

Prve zametke nove jezikovne reforme nahajamo že v Čopovem Discacciamentu, kjer pravi: »Če hočemo imeti splošno slovensko pisavo, pišimo to, kar je splošnejše na ozemlju, za katero hočemo pisati. Ker je Dajnko uvedel glas ü, je prenehal biti splošno slovenski pisatelj in piše samo za svoje ozemlje.«

Kako močan je bil vpliv gorenjščine še nekaj let po sprejemu reforme, pričajo Levstikove Napake slovenskega pisanja: »Kadar se našemu knjižnemu jeziku dajó pravila, nam je Dolencja in Notranjca na pričo poklicati, in kar onadva potrdita, mora več veljati ko gorenjska samoglavost.« Pritrjuje mu Bleiweisovo priznanje: »Sembrano hude litanije nam Gorenjcem bere gospod pisatelj. Pa naj bo! Saj res nismo celó brez krivde.« Šele umetniška sila pisateljev naših klasičnih tal je vzpostavila ravnotežje.

Reformo je izvedla v sredini stoletja akademska mladina na Dunaju pod edino pravilnim geslom: nobenega meglenege vseslovanstva ali ilirizma, pa tudi ne kranjskega, to je gorenjskega ekskluzivizma. Knjižni jezik naj postane last vseh Slovencev. Približa naj se drugim slovanskim jezikom, kolikor to dovoljuje bistvo slovenskega. Tako imenovani novooblikarski vihar je trajal le kratek čas, kmalu so vsi sprejeli reformo in jo podprli, tako da je bila večina Slovencev po štirih stoletjih jezikovno zedinjena.

Organski razvoj je za dve desetletji zmotil Levstik, ki je v romantičnem navdušenju in v iskanju pristno slovanskega, zapeljan od panonske teorije, hotel dati jeziku starocerkvenoslovanske poteze. Sicer je bila njegova veljava silno velika, vendar je vse prizadevanje nosilo v sebi kal neuspeha, ker se je preveč oddaljevalo od tradicije. Zatorej Škrabec ni imel težkega dela, da ga je zavrnil. Znova je uveljavil osnovo 16. stoletja, trdeč: »Slovenska pisava sloni na govorjenem jeziku 16. stoletja. Opusti naj se vse, kar je starejše in mlajše in kar je rodil papir. Pravilo ni etimologija, temveč izreka nekega določenega časa in kraja. Trubar nam je mejnik, ki čezenj ne segajmo nazaj, ker

se za njim ne vemo kje ustaviti.« Vsekakor je Škrabec zavzel pretogo stališče. Ni upošteval splošne rabe piščoh, ni hotel priznati, da se tudi vsak knjižni jezik kljub konservativnosti v teku časov spreminja, ni pripuščal neizbežnih zunanjih vplivov in spregledal je dejstvo, da že v njegovem času ni bilo več edino merilo, kako govori naš kmet. Tako je kljub najglobljemu poznanju jezikovnega razvoja in kljub vsem pravilnim dognanjem ostal precej osamljen in je raba šla preko njega. Vendar kaže Pleteršnikov slovar, ta najvišji dosežek slovenske leksikografije, neizbrisne sledove Škrabčevega dela.

Škrabčeve nazore je uspešneje uveljavljal Breznik, toda vse njegovo delo trpi za nekakšno razdvojenostjo. Omahoval je med zgodovinsko utemeljenostjo in med dejansko rabo. Spričo Škrabčeve ostrine lahko govorimo o Breznikovi mehko. Določal je pravilne oblike, pa jih ni na silo uveljavljal. Kljub temu, da so ga od vseh strani pozivali, naj se ne boji odločati, se mu je upiralo popravljati posamezne pisce, češ da ima vsak svoje pravice. Izbojeval je boj za akcent, a ni si mogel kaj, da se ne bi bil zavedal razlike med gorenjsko in dolnjsko akcentuacijo in modernih teženj k ustalitvi naglase v govoru. Uspešno je končal pravdo o slovanskih izposojenkah v slovenskem knjižnem jeziku, a te ugotovitve so bolj upoštevali njegovi učenci kakor on sam. Zmagal je v boju proti izgovoru po črki, pa tudi tu se je v drugi izdaji slovnice precej umaknil, kljub temu da je našel močno oporo pri največjih sodobnih ustvarjalcih, npr. pri Cankarju, Župančiču, Hubadu.

Novi rod jezikoslovcev, ki je nastopil okoli 1930, je skušal v šolski knjigi, v slovnica in pravopisih dosledno uveljaviti Breznikova načela, čeprav včasih z občutkom, da gre v marsikaterem primeru iz pravopisja ali pravorečja za oblike ali naglase, ki v knjižnem jeziku že pogosto zvenijo starinsko, čeprav so rekonstruirani po sodobnem govoru centralnega podeželja. Zato se zdijo pripadnikom vzhodnih in zahodnih narečij prisiljeni. Prof. Ramovš nas je sicer skušal umiriti, vendar smo ga pogosto potegnili za seboj.

Sicer sta pravopisa 1950 in 1962 rahlo krenila v novo smer, da sta namreč začela popuščati pri dotlej veljavnih normah, toda spričo naglega razvoja knjižnega jezika ne toliko, da se ne bi bil prepad med normirano in dejansko rabo čedalje bolj širil. Sodelavci obeh pravopisov so bili pač iz Breznikove šole in so le strahoma sprejemali ugotovitve modernih smeri v obravnavanju sodobnega knjižnega jezika, boječ se anarhije. Ker je bil Slovenski pravopis 1962 plod kolektiva brez močnejše reformatorske osebnosti, je razumljivo, da je le previdno in obotavlja se odpravljal nepotrebno in zato knjižnem jeziku škodljivo omejevanje, ki ga je rodilo zadnjih sto let slovničarjenja. Ni dvoma, da smo bili Slovenci v zadnjih sto letih izrazito slovničarski narod, v katerem so puristične šole poganjale kakor gobe po dežju.

Res je, da so že starejši gramatiki (Kopitar, Metelko, Navratil) uveljavljali neke samosvoje osebne poglede, vendar je vprašanje norme z vso silo udarilo na dan šele z Levstikom. Dokler je ta v Napakah slovenskega pisanja šibal samo germanizirano sintakso svojih sodobnikov, primerjajoč jo z živim jezikom, so mu vsi pritrjevali. Ko pa je začel z bolnim preganjanjem vsega, kar tudi v ljudskem jeziku ni slovansko, ko je npr. proskribiral med vsemi Slovenci že prastare kalke, kakor *starši* (Eltern) in *brati* (lesen), je s tem nehote podprl iliromane in mu pisci ob vsej njegovi avtoriteti niso mogli več slediti. Sloven-

ščina je bila tisoč in več let tujim vplivom najbolj izpostavljen slovanski jezik, zato ni čuda, da kaže številne sledove preteklosti, vendar je zaradi tega vseeno ohranila docela slovansko lice.

Pri takem čiščenju je seveda moralo priti do absurdov (šipa: pila; nimam časa : ne utegnem; dnevno : na dan). Razumljivo je, da se je nazadnje piščim uprlo, saj si že ničesar več niso upali zapisati. Vendar to naših puristov ni motilo, da ne bi bili tega čiščenja nadaljevali in pripeljali do absurda v neštetih časopisnih člankih, v Marnovem Jezičniku in še drugod. Sledovi so seveda tudi v Pleteršnikovem Slovarju in v Levčevem Pravopisu. Antibarbarusi, brusi, sita in rešeta so kar deževala. Naj omenim posebej vpliv profesorja Funtka, ki je učiteljiščnikom napolnil cele zvezke s prepovedanimi besedami in obrati in teh norm se je vneto držal en cel učiteljski rod (in korektorski!).

Tako se je število prepovedi kar naprej kopičilo, nihče več ni imel pregleda nad njimi, vsak korektor se je držal navodil svojega mojstra in večal zmedo. Če se je kdo spomnil, da je *davi* boljše kakor *danes zjutraj*, da v nekem kraju pravijo *kredenci lava*, da je *gruntar* pravzaprav naš *zemljak*, da bi se *gumiju* lepo po slovensko reklo *cedika*, da je v irealnih periodah dovoljen samo veznik *ko*, da je *globoko* v *gozdu* po nemškem *tief im Walde*, že so splošno rabo razglasili za neslovensko.

Temu pretiravanju se ni upal odkrito upreti niti Breznik, vendar je v svojem drobnem Pravopisu marsikatero tako imenovano 'normo' molče prešel. Na drugi strani pa je v istem pravopisu močno slovenil tujke, v zadnji izdaji slovnice graja razmeroma redke romanizme (roko v roki), z razpravo o slovanskih izposojenkah pa je nehote sprožil nov plaz purizma. In vendar je bilo takrat že očitno, da so si struje postale diametralno nasprotne v svojih skrajnostih, saj so druga druga oporekale (starši : roditelji; interesanten, zanimiv in mikaven).

Posebno je zanimiva zgodovina našega pravorečja v zadnjih sto letih. Izgovor po črki, ki se je jel uveljavljati po letu 1862 in je kljub Škrabcu do leta 1900 že skoraj zmagal, je v drugem desetletju našega stoletja zadel na silovit odpor. Teoretično je Breznikova smer na vsej črti obveljala, praktično pa se nam vsak dan izgublja vrsta polglasnikov in velarnih *elov*, vokalnih kvalitet in akcentov. Čedalje večja pismenost brez globlje jezikovne izobrazbe pospešuje izgovor po črki, ki so ga naše šole tako dolgo gojile. Po vsem tem se zdi, kakor da smo zadnjih 50 let opravljali Sizifovo delo, polnili sode brez dna. Od kod to in zakaj? Ker nismo pravočasno opazili, da se je knjižna osnova po letu 1918 neopazno, po 1945 pa naglo umikala s podeželja v mesta, zlasti v Ljubljano, ker nismo računali z dejstvom, da narečja naglo pešajo, da nastaja nekakšna koiné, ki pa še ni ustaljena in še nima dobro ugotovljenih zakonov. Že zdaj pa lahko ugotovimo nekatere značilne poteze: od vzhoda prodira *e* za polglasnik (megla), iz šole in analogije srednji *l* namesto dvoustničnega *u*, poudarek se ustaljuje in oblikoslovje se poenostavlja (*živé : živijo*). Če stvar dobro pretehtamo, je tak razvoj docela naraven, čeprav pri nas nekoliko zapoznel. Vsaka prestolnica ima pomemben delež v oblikovanju knjižnega jezika, pri nas Ljubljana zaradi izrednih razmer te naloge dolgo časa ni mogla izpolnjevati, danes pa vpliva s šolami, radiom in televizijo, zlasti pa s časopisjem. Pred 50 leti je bil Ljubljančan vsak petintrideseti Slovenec, danes pa že skoraj vsak osmi. Seveda velja to v enaki meri tudi za našo drugo prestolnico — za Maribor.

Kakšne sklepe naj iz tega izvajajo tisti, ki jim je naloga usmerjati jezik? Osnove, ki se jih je krčevito oklepalo naše pravorečje od Škrabca naprej, so

očitno razrahljane, tako da je izreka po njih že pogosto opazna. Ne kaže drugega, kakor to dejstvo vzeti na znanje, budno spremljati razvoj in ga z vso obzirnostjo uravnnavati, da ne pride do anarhije. Ni dovolj, če samo ugotavljamo inovacije, treba jih je analizirati in ovrednotiti. Smernice, ki naj bi se jih držali bodoči slovničarji, pravopisci in slovarniki, so nekako naslednje:

1. Pravopis ostane historičen, izvzemši redke primere fonetične pisave, ki jih je v teku stoletij uveljavila raba (*gor, mar, pirh* ipd.).

2. Tradicija naj bo ohranjena v okviru splošne rabe; kjer gre za manjšinske odklone, je treba upoštevati tendence sodobnega pisanja in, če je potrebno, dovoliti dvojnice.

3. Normativni posegi morajo biti utemeljeni tako v tradiciji kakor v dejanski večinski rabi.

4. Izgovor slovenskih glasov je večinoma že dokončno utrjen, spremembe in dopolnitve so mogoče samo še v nekaterih nadrobnostih.

5. Pri določanju izreke za polglasnik in za *l* je treba upoštevati analogične in druge vplive, ki nastopajo v govoru izobražencev.

6. Ne smemo prezreti, da teži ta govor k ustaljenju poudarka (*mêtle*) in posplošitvi vokalnih kvalitete (na *vózu*), zlasti v oblikoslovju.

7. Kjer se izgovor izobražencev loči od tradicionalnega ali narečnega, je treba dati prednost prvemu. Kjer se razhaja izgovor izobražencev, naj odloča govor Ljubljane.

8. Ker je današnji knjižni jezik v izrazito prehodni fazi in je včasih težko predvideti, kam bo krenil, je treba zaznamovati in opredeliti pomembnejše dvojnice.

9. Vsi kulturni jeziki kažejo danes nagnjenje k internacionalizaciji besednega zaklada, zato je treba zavzeti pravilno stališče do poplave tujk. Priznati jim moramo mesto, ki jim po pravici gre v strokovni terminologiji in v znanstveni literaturi. Vendar je treba zahtevati, naj bo knjižni jezik razumljiv tudi preprostemu človeku, kar danes v dosti primerih ni.

10. Ne moremo mimo dejstva, da se tudi duh in struktura slovenskega jezika 'evropeizirata'. To se pozna v čedalje večjem številu novih zloženke vrste *C-vitamin, avtocesta, kurivopromet*, kjer nastopa določilna beseda pred osnovno. Dasi praslovanščini take zloženke niso bile tuje (prim. *vinograd, volkodlak*), vendar lahko rečemo, da taka tvorba v zgodovinski dobi Slovencev ni bila več živa. Danes nove zloženke nastopajo množično, ne po naliki starih domačih besed, pač pa po angleško-nemških predlogah. Jasno je, da tega pojava ne smemo prezreti.

Dokaj razgibana zgodovina slovenskega knjižnega jezika je priča trnove poti, po kateri mora hoditi majhen narod, ki je tisoč let živel pod tujo nadvlado. Vse si je moral z muko priboriti, nič mu ni bilo podarjeno. Habsburška monarhija ga je razdelila na sedem dežel, zato je bila pot do enotnosti tako težka in dolga, zato do današnjega dne še ni prave enotnosti. To pa večja število dvojníc, kar vzbuja na zunaj vtis nedognanosti ali celo nekultiviranosti knjižnega jezika.